

Eski Türkçedeki *tur-* Eyleminin Kökeni ve Tamlayıcıları Üzerine

On the Origin and Complementaries of the Verb tur- in Old Turkic

Hüsni Çağdaş ARSLAN

Çukurova Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, hcarslan@cu.edu.tr
ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0003-4618-2105

Öz

Eylem-tamlayıcı ilişkisi denilince akla ilk gelen araştırmacı, Fransız Lucien Tesnière'dir (1893-1954). Modern bağımsal dil bilgisinin (dependency grammar) ve valenz teorisinin (valency theory) kurucusu sayılan Tesnière, cümlede yer alan eylemden yola çıkarak öteki öğeleri eyleyen (actants) ve tümleyen (circontants) biçiminde ikiye ayırmakla birlikte, eylemlerin belirli sayıda eyleyen alma niteliğini atomun birleşim değeriyle karşılaştırmış, eyleyenleri zorunlu, tümleyenleri ise seçimli şeklinde nitelemiştir. Bu çalışmada öncelikle, Eski Türkçe (Kök-Türkçe ve Eski Uygur Türkçesi) Dönemi'ne ait yazıtlarda ve metinlerde *tur-* biçiminde gördüğümüz eylemin kökeni üzerinde durulmuş, ardından eylem (fiil)-tamlayıcı ilişkisi bakımından *tur-* eyleminin ve türevlerinin tamlayıcıları ile yazıtlardan ve metinlerden alınmış bunlarla ilgili örnekler sunulmuştur. Böyle bir çalışmanın yapılmasının amacı, Eski Türkçe araştırmalarındaki eksikliği giderme isteği sonucunda gelecekte ortaya çıkarılabilecek bir *Eski Türkçede eylemlerin istem sözlüğüne* katkı yapmaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Tur-, Eylem, Tamlayıcı, İstem.

Abstract

The first researcher that comes to mind when the verb-complementary relationship is mentioned is the French Lucien Tesnière (1893-1954). Tesnière, who is considered the founder of modern dependency grammar and valency theory, divided the other elements into actants and complements (circontants) based on the verb in the sentence, but compared the ability of actions to receive a certain number of agents with the combined value of the atom, and described the agents as necessary and the complements as optional. In this study, firstly, the origin of the verb that we see in the form of *tur-* in the inscriptions and texts belonging to the Old Turkic (Kök-Turkic and Old Uighur Turkic) period is emphasized and then, in terms of the relationship of the verb-complementary, the complements of the verb *tur-* and its derivatives, and the examples taken from the inscriptions and texts are presented. The aim of such a study is to contribute to a lexicon of valency of the verbs in Old Turkic which can be revealed in the future as a result of the desire to eliminate the lack of Old Turkic researches.

Keywords: Old Turkic, Tur-, Verb, Complementary, Valency.

Giriş

İki insan yazı ve konuşma dilinde birbiriyle cümleler yoluyla iletişim kurar ve mesajlarını bu şekilde karşısındakine ulaştırır. Bir cümlenin oluşabilmesi içinse bir eyleme, bir eylemi gerçekleştirene ve bu eylem ile bunu gerçekleştirene yardımcı olacak öğelere gereksinim vardır. Eylem, özneyle birlikte cümlenin temel öğelerindendir. Bir eylem cümlede iş, oluş veya kılış bildirir. Fakat cümlede bu bildirim yapabilmesi için özneyle ve diğer öğelerle ilişki içerisinde olmalıdır. Buradaki ilişkinin veya etkileşimin sağlanabilmesi ve iletilmek istenen anlamın tam olarak verilebilmesi için eylem kendisini yer, yön, zaman gibi hâllerde tamamlayacak tamlayıcılara gereksinim duyar (Uzer, 2018, s. 12). Türkçede bu tamlayıcılar ad soylu sözcüklere gelen durum ekleridir ve bu durum ekleri, tamlayıcı göreviyle eylemleri farklı şekillerde tamamlar. Eylemlerin anlamlarına göre adların aldıkları durum ekleriyle girdikleri ilişkiye, eylem (fiil)-tamlayıcı ilişkisi denilmektedir. Eylem tamlayıcıları, eylemi anlam ve işlev yönlerinden tamamlayan öğelerdir.

Eylem-tamlayıcı ilişkisi -veya dil biliminde yaygın kullanıldığı adlarla ifade edersek *valenz*, *istem* veya *birleşim değeri*- denilince akla ilk gelen ad Fransız Lucien Tesnière'dir (1893-1954). Modern bağımsal dil bilgisinin (*dependency grammar*) ve *valenz* teorisinin (*valency theory*) kurucusu sayılan Tesnière, cümlede yer alan eylemden yola çıkarak öteki öğeleri eyleyen (*actants*) ve tümleyen (*circontants*) biçiminde ikiye ayırmakla birlikte (Ágel ve Fischer, 2010, s. 229), eylemlerin belirli sayıda eyleyen alma niteliğini atomun birleşim değeriyle karşılaştırmış, eyleyenleri (ad ve adla eşdeğerde olan öğeleri) zorunlu, tümleyenleri ise (zaman, yer, niteleme belirteçleri) seçimli şeklinde

From a date as early at least as Uyğ. Chr. the Aor. **turur**, later abbreviated to **tur/dur**, etc., but no other part of the V. was used as a copula meaning 'is' and so replacing **erür**. C.i.a.p.a.l.; in SW Az., Osm. **dur-** in Tkm. both **tur-** and **dur-**; as the vowel is short in Tkm., Kaş.'s alternative form **tu:r-** is prob. an error or dialect form. Most Turkish grammars and some dicts. discuss the various idiomatic uses of this V. at great length. **Türkü vın anta: kalmış: yer sayu: kop turu: ölü: yoriyu:r ertig** 'those of you who remained there all went to all sorts of countries and stayed or died (there)' *IS 9, II N 7* (Clauson, 1972, s. 529-530).¹

Clauson, Moğolca *tura-/turu-* eyleminin alıntılanmasıyla Türkçeye geçtiğini ve "zayıflamak, incelmek" anlamlarına geldiğini belirttiği *tu:r-* eylemini ise EDT'de şöyle açıklamaktadır:

2 tu:r- 'to be, or become, weak or emaciated'. An early l.-w. with the same meaning in Mong. *tura-/turu-* (*Haenisch* 155); survives in NE Kaç. Koib., Sag. **tura kal-/tura par-**; Khak. **tura par-** 'to be exhausted' *R III* 1446; *Bas.* 240. **Xak. xı at tur:rdı:** 'the horse (etc.) was weak or emaciated' (*hazala*) *Kaş. III* 181 (tu:ra:r, tu:rma:k). (Clauson, 1972, s. 530).²

DTS'de *tur-* eyleminin anlamları şöyle verilmektedir:

TUR- I 1. вставать, подниматься... 2. стоять... 3. находиться, быть, иметься, пребывать... 4. жить, обитать... 5. останавливаться... (Nadelyayev vd., 1969, s. 586-587).

TUR- II худеть, тощать: *at turdī* лошадь отошала (MK III 181) (Nadelyayev vd., 1969, s. 587).³

Köl Tigin [KT] Güney 9./Bilge Kağan [BK] Kuzey 7. satırlarda yer alan “>H>δTWRW” işaretlerini Clauson'un EDT'de “*toru*” biçiminde gösterdiği, “to stay [kalmak]” anlamındaki Türkçe kökenli *tur-* eylemiyle ilişkilendirdiği ve “stayed” anlamını verdiği görülür (Clauson, 1972, s. 529).

Orkun da Clauson gibi “*toru*” biçiminde okur (Orkun, 1936/2011, s. 26) ve Türkçe kökenli *tur-* eylemiyle ilişkilendirdiği sözcüğe “ayakta” anlamını verir (Orkun, 1936/2011, s. 27).

T. Tekin aynı işaretleri “*toru*” olarak okur (Tekin, 1988/2006, s. 22) ve *tor-* “açlıktan ölmek, açlıktan zayıf ve bitap düşmek” (Tekin, 1988/2006, s. 176) eylemiyle ilişkilendirdiği sözcüğe “bitkin” anlamını verir (Tekin, 1988/2006, s. 23).

Berta, KT Güney 9. satırdaki ifadenin V. Thomsen ile H.N. Orkun tarafından “*toru*”, T. Tekin tarafından “*toru*” biçiminde okunduğunu dipnot olarak belirtir ve kendisi de bu ifadeyi çalışmasında “*torw*” biçiminde gösterir (Berta, 2010, s. 133). Berta, sözcüğe “zayıflayarak” anlamını uygun görür (Berta, 2010, s. 191). Berta'nın bu ifadeyi, Clauson'un EDT'de “**2 tu:r-** 'to be, or become, weak or emaciated [zayıf olmak veya zayıflamış/bir deri bir kemik olmak]” biçiminde anlamlandırıldığı, Moğolca *tura-/turu-* eyleminden alıntı olduğunu söylediği ve örnek verdiği (Clauson, 1972, s. 530); ayrıca DTS'de de aynı anlamlarla ve örnekle açıklanan ancak kökeni belirtilmeyen (Nadelyayev vd., 1969, s. 587) *tu:r-/tur-* eylemiyle ya da T. Tekin'in *tor-*⁴ biçiminde gösterdiği (Tekin, 1988/2006, s. 176) eylemle ilişkilendirdiği anlaşılmaktadır. Görüldüğü üzere KT Güney 9./BK Kuzey 7. satırlarda yer alan ve “>H>δTWRW” işaretleriyle gösterilen sözcüğü V. Thomsen, Sir G. Clauson ve H. N.

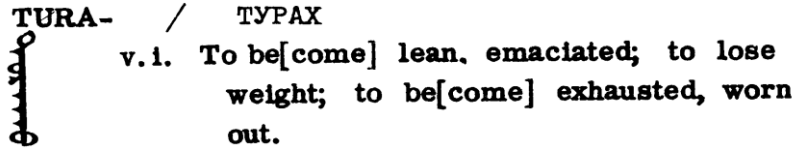
¹ “**1 tur-** (? **d-**) 'ayakta durmak', çeşitli geniş anlamlarıyla birlikte hem 'dik durmak' hem de 'hareketsiz kalmak' anlamında. Erken bir tarihten itibaren **-u/-ü, -p** ya da **-ğalt/-geli** ulaçlarından sonra yardımcı eylem olarak da kullanılmıştır: farklı anlam katmanlarıyla, ancak genellikle 'bir şey yapmayı sürdürmek'. Erken bir tarihten itibaren en azından Hristiyan Uygur (dilinde) *Geniş zaman turur*, daha sonra **tur/dur** ve benzerine kısaltılmıştır, ancak eylemin başka bir parçası, '[İngilizce] is' anlamına gelen ve böylece **erür**'ün yerini alan bir *copula* (bildirme kipi) olarak kullanılmamıştır. Tüm dönem ve dillerde ortak; Güneybatıda Azerbaycanî, Osmanlı(ca) **dur-** Türkmen(ce)de hem **tur-** hem de **dur-**; Türkmen(ce)de ünlü kısaltır, Kaşgarlı'nın alternatif biçimi **tu:r-** muhtemelen hatalı ya da diyalekt biçimidir. Çoğu Türkçe gramer ve bazı sözlükler, bu eylemin çeşitli deyimsel kullanımlarını uzun uzadıya tartışırlar. **Türkü vın anta: kalmış: yer sayu: kop turu: ölü: yoriyu:r ertig** 'sizden orada kalmış olanlarınız, her türlü ülkeye hep gittiniz ve (orada) kaldınız ya da öldünüz' *I G[üney] 9, II K[uzey] 7*” (Clauson, 1972, s. 529-530).

² “**2 tu:r-** 'zayıf olmak ya da zayıflamak'. Moğolcadaki *tura-/turu-* (*Haenisch* 155) ile aynı anlamda bir erken (dönem) alıntı (/ödünç) sözcük; Kuzeydoğuda Kaça, Koybal, Sagay diyalektlerinde yaşar **tura kal-/tura par-**; Hakas(ça) **tura par-** 'bitkin düşmek' *Radloff III* 1446; *Baskakov* 240. **Hakaniye xı at tur:rdı:** 'at (vb.) zayıftı ya da zayıflamıştı' (*hazala*) *Kaşgarlı III* 181 (tu:ra:r, tu:rma:k).” (Clauson, 1972, s. 530).

³ “**TUR- I** 1. kalkmak, yükselmek... 2. durmak/ayakta durmak... 3. bulunmak, olmak/+Dir, +DUr, mevcut olmak, kalmak... 4. yaşamak, sürekli bir yerde yaşamak... 5. durdurmak...” (Nadelyayev vd., 1969, s. 586-587). Ayrıca DTS'de diğer *tur-* eylemi de MK'den örnekle açıklanmaktadır: “**TUR- II** kilo vermek, incelmek: *at turdī* at zayıfladı (MK III 181).” (Nadelyayev vd., 1969, s. 587).

⁴ T. Tekin'in *tor-* biçiminde okuyuşunun (Tekin, 1988/2006, s. 22, 176; 2016: 275, 311), Yakutça *tuor-* “zayıflamak” ile ilgisinin yanı sıra, Clauson'un Moğolca kökenli olduğunu belirttiği bu eylemi EDT'de “*tu:r-*” (Clauson, 1972, s. 530) biçiminde göstermesiyle de ilgili olduğu düşüncesindeyim (Ayrıntı için Berta'nın *torw* açıklamasına bkz. Berta, 2010, s. 55). Ayrıca *Moğolca-İngilizce Sözlük*'te “to get stuck [sıkışmak]; to be stopped, delayed [durdurulmak, gecikmek], to become embroiled [gömülmek], tangled up in something [bir şeye (/birbirine) karışmış]” anlamlarına geldiği belirtilen *tor-* eylemi için bkz. Lessing, 1960, s. 825.

Orkun Türkçe kökenli *tur-* eylemiyle; Á. Berta ve T. Tekin ise Clauson gibi kimi araştırmacılara göre Moğolcadan alıntılandığı düşünülen ve “zayıflamak, bitkin düşmek” anlamlarına gelen *tur-* eylemiyle ilişkilendirmektedir. Bu ifade üzerinde uzlaşma olmaması bazı araştırmacıları da yanıltmış ve *tur-* eylemini hatalı bir şekilde Moğolca kökenli göstermelerine sebep olmuştur (Uzer, 2018, s. 429). *Moğolca-İngilizce Sözlük*'te *tura-* eylemi şöyle açıklanmaktadır:

Resim 1. *Moğolca tura- maddesi* (Lessing, 1960, s. 843).⁵

Eski Türkçe *tur-* eyleminin kökeni üzerine düşünürken, Tunyukuk [T] 5. ve 6. satırlar (Orkun, 1936/2011, s. 100-103; Berta, 2010, s. 41, 55, 84) ile KT Doğu 39. satırda “↓𐰣𐰆𐰏𐰣 TWRWK” biçiminde yazılmış olan “zayıf”⁶ anlamındaki *turuk*⁷ (Orkun, 1936/2011, s. 46-47; Tekin, 1988/2006, s. 34-35, 176; Berta, 2010, s. 115, 163) sözüyle ilgili olarak Á. Berta’nın çalışmasında yer alan açıklamaları mutlaka göz önünde bulundurmak gerekir (Berta, 2010, s. 55). Árpád Berta’nın, farklı yayınlardaki okuyuşları verdikten sonra, “Türkçe kelime Moğolcaya da girmiştir ve orada her durumda ilk hecede *u* vardır...” (Berta, 2010, s. 55) diyerek, hem “durmak; kalmak; kalkmak” hem de “zayıflamak; bitkin düşmek, yorgun olmak; bir deri bir kemik kalmak” anlamlarına gelen *tur-* eylemini, Türkçe kökenli saydığını görmekteyiz. O, Clauson’un aksine, günümüzde Moğolcada *tura-* biçiminde yaşayan eylemin Moğolcadan Türkçeye değil, Türkçeden Moğolcaya geçtiğini varsayar. Aynı zamanda sözcüğün ilk hecesindeki ünlüyü T. Tekin’in aksine *o* değil, *u* olarak düşünmektedir.

Eski Türkçe *tur-* Eyleminin ve Türevlerinin Durum Ekli Tamlayıcıları

Tarihî metinlerde sık kullanılan ve günümüzde de varlığını sürdüren Eski Türkçe *tur-* (“durmak; kalmak; kalkmak”) eylemini, Kök-Türkçe Dönemi’nden itibaren görmekteyiz (Clauson, 1972, s. 529). Kök-Türkçe Dönemi’nden kalan yazıtlardan Köli Çor’un [KÇ] (Doğu yüzü) 21. satırında *araç durumundaki* ve Köl Tigin’in Güney 9./Bilge Kağan’ın Kuzey 7. satırlarında *yalın durumdaki* tamlayıcılarla⁸ yer alır:

Ad+*araç tur-* “durmak.”

Karluk anı+n **turup** ... (KÇ 21) (Berta, 2010, s. 20, 21, 27; “**туру...**” bkz. Orkun, 1936/2011, s. 139).

Karluk onunla/onun için durup [boyun eğdi] (Ayrıca bkz. Berta, 2010, s. 34-35).

+*yalın tur-* “durmak; kalmak//bir deri bir kemik kalmak; bitkin düşmek/yorgun olmak.”

(a)nta k(a)lm(ı)şı: yir: s(a)yu koop: **туру**: ölü: yor(ı)yur (e)rt(i)g (KT Güney 9/BK Kuzey 7).

*Orada kalmış olanları(nız, siz) her yerde hep bitkin (ve) ölü (gibi) yürüyor(/yaşıyor) idiniz.*⁹

Eski Türkçe *tur-* eylemi, Eski Uygur Türkçesi Dönemi’ne ait Kök-Türk harfli el yazması Irk Bitig’de *yalın durumdaki*; Eski Uygur harfli Budist metinlerden en hacimli olan *Altun Yaruk*’ta *yalın*

⁵ “TURA- / TURAX geçişsiz eylem zayıf, bir deri bir kemik olmak; kilo vermek; bitkin, yorgun olmak.”

⁶ Orkun, T 5. ve 6. satırlardaki *turuk* sözcüğüne “zaif [zayıf]” (Orkun, 1936/2011, s. 101-102), KT Doğu 39. satırdakine “fena” anlamını vermiş ve bir de açıklama yapmıştır bkz. Orkun, 1936/2011, s. 46, 77.

⁷ T. Tekin, KT Doğu 39’daki “↓𐰣𐰆𐰏𐰣 TWRWK” ifadesini *toruk* biçiminde okur ve bu sözcüğe “zayıf, mecalsiz” anlamlarını verir bkz. Tekin, 1988/2006, s. 34-35, 176.

⁸ Bu örneklerin yanı sıra, *tur-* eylemini Kök-Türk harfli yazıtlardan Taryat’ın Kuzey 2. satırında (**tur-dı** bkz. Berta, 2010, s. 360), Suci’nin 7. satırında (*tur-* eyleminden türemiş **turug** “mesken” bkz. Orkun, 1936/2011, s. 156-157), Şine Usu’nun Güney 6. satırında (**tur-up** bkz. Orkun, 1936/2011, s. 176-177; Aydın, 2007, s. 30, 48, 110; Berta, 2010, s. 367), Yenisey mezar yazıtlarında (**tura** 48/14 bkz. Kormuşin, 2017, s. 333) da görmekteyiz.

⁹ Ayrıca T. Tekin’in, Orkun’un ve Berta’nın okuma ve anlamlandırması için bkz. Tekin, 1988/2006, s. 22-23; Orkun, 1936/2011, s. 26-27; Berta, 2010, s. 102, 133, 191.

*durumdaki, bulunma, çıkma ve belirtme durumundaki*¹⁰; St. Petersburg'daki el yazmalarına dayanılarak Tuğuşeva tarafından yayınlanan ve *Amitābha-sūtra (Abitaki)*¹¹ metinlerinden biri olan *Beyaz Lotus (Nilüfer Çiçeği) Topluluğu Sutrasi*'nin Türkçe versiyonunda (*Yürüy lenhua çeçek tergini nom erdini*) *yalın durumdaki, bulunma, yön gösterme ve araç durumundaki* tamlayıcılarla yer alır:

•**tur-** “durmak; kalmak.”¹²

+*yalın tur-* “durmak; kalmak.”

... kamşayu umatın **turur** IB 16.¹³

... *hareket edemedenden duruyor.* (Tekin, 2016, s. 161).

... iki kün üç kün **turyay** mu... SOBL IV 33a 3 (Tuğuşeva, 2008, s. 44).¹⁴

... *iki gün, üç gün duracak mı?*

Antada basa ok bo tütsüglüg kuşatırılar ontın sıngar yırtınçülerte ülgüsüz sansız gang ögüzdeki kum sanınça burkanlar uluşınta kingürü yadılıp ol kamağ burkanlar üzesinte tegzinü turup .. altun önglüg y(a)ruklar .. ünüp y(a)rutu yaltrıtu **turgaylar** AY 427/17-18 (Kaya, 1994, s. 244).

Ondan sonra işte bu tütsülü gölgelikler on taraftaki dünyalardan uçsuz bucaksız Ganj ırmağındaki kum sayısınca Buddhalar ülkesinde yayılarak bütün o Buddhalar üzerinde dolaşıp altın renkli ışıklar yükselip ışiyarak duracak.

Alku pratyakabudlar bodıs(a)t(a)vlar üze yme ök ağır ayag köngül tutmadın ... **tursar** bo montag ayıg kılınç[lar amtı] m(e)n alkunı kşantı [ötünü] teginür m(e)n AY 103/7 (Kaya, 1994, s. 107).

*Bütün Pratyakabuddhalar üzerine de saygılı gönül(le) bağlanmadan dursa bunun gibi kötü davranışları şimdi, ben hepsini sevap [arz ederek] değinirim.*¹⁵

Ad+*bulunma tur-* “durmak; kalmak.”

... ol barq+**ta turup**.. SOBL IV 31a 6 (Tuğuşeva, 2008, s. 43).¹⁶

... *o yapıda durup*...

.. udaçi erür siz ür üdün .. yırtınçü+**de turgalı** AY 491/11 (Kaya, 1994, s. 272).

Dünya(lar)da uzun süre kalırsınız.

... **tursun yakın** üskin+**te** :: t(e)ngri burkan körkining AY 485/10 (Kaya, 1994, s. 269).

... *Tanrı Buddha ('nın) güzelliğinin huzurunda yakın dursun!*

... ançaka tegi bo yırtınçü+**de** yiti kırk törlüg bodıpakşık atl(ı)g tuyunmak arkalıg nomlar öçmedin üzülmedin **turgay** AY 197/17 (Kaya, 1994, s. 144).

... *o zamana dek bu dünyada otuz yedi tür Bodıpakşika adlı sezmeğe dayanaklı öğretiler yok olmaksızın, sona ermeksizin duracak.*¹⁷

Ad+*çıkma tur-* “kalkmak, doğrulmak.”

¹⁰ Eski Uygurca *Altun Yaruk*'taki tespitler, Ceval Kaya'nın 1994'teki çalışması temel alınarak ve Emre Uzer'in 2018'deki yüksek lisans tezinden de (yazarın izniyle) yararlanılarak yapılmıştır.

¹¹ Türkiye'de *Abitaki* metinlerinin söz varlığı üzerine yakın zamanda yapılan bir yüksek lisans tezi vardır. Ancak erişim kısıtlı olduğu için bu çalışmadan burada yararlanılamamıştır. İlgililer için çalışmanın künyesini verelim: Tümer Karayak (2017). *Eski Uygurca Abitaki metinlerinin söz varlığı*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.

¹² Tuğuşeva, *Приложения* [Ekler] bölümünün *Указатель слов* [Kelime dizini] başlığında *tur-* fiiline, “стоять, находиться; жить, пребывать” [durmak, olmak/bulunmak; yaşamak, kalmak] anlamlarını verir (Tuğuşeva, 2008, s. 112).

¹³ IB'deki buna benzer diğer örnekler için bkz. *turupan* “kalıp” IB 56 (Tekin, 2016, s. 41, 161, 276, 277, 311).

¹⁴ SOBL'deki buna benzer diğer örnekler için bkz. *ongaru ävrilip turur* SOBL III 30b 10 (Tuğuşeva, 2008, s. 29); aynı eser: SOBL III 33b10 *yol-ta or[naniþ] turup* (s. 31), *qayı turmiþ* SOBL IV 32b 9, *turmiþ* SOBL IV 34a 7, IV 47a 2, 47b 8 (s. 44-45, 50), *yaltrıyu turur* SOBL IV 36a 5, (s. 47), *turup* SOBL IV 47a 8, IV 47b 3 (s. 49).

¹⁵ AY'deki buna benzer diğer örnekler için bkz. (2/22), (114/7), (145/13-13), (160/15), (355/17), (365/21), (424/16), (446/4), (603/11), (609/14), (609/20), (612/17), (616/19), (618/13), (640/3), (642/3), (685/12).

¹⁶ SOBL'deki buna benzer diğer örnekler için bkz. SOBL III 25a 5, 27a 4, 33b 10, 34a 11, 43a 9, 43b 1, IV 51b 7 (Tuğuşeva, 2008, s. 24, 26, 31, 38, 52).

¹⁷ AY'deki buna benzer diğer örnekler için bkz. (2/15), (11/15), (34a/24), (34ç/15), (55/12), (56/11-19), (65/8), (92/3), (98/3), (125/1), (132a/12), (161/22), (164/5), (169/4), (180/7-11), (185/16), (197/13), (214/13), (231/21), (237/11), (244/3), (293/7), (301/5-10-13-16), (313/10), (338/3), (355/16), (365/19), (427/16), (452/15), (455/1), (485/10), (494/1), (518/22), (548/17), (576/7), (615/6), (622/5), (665/9), (668/3).

Ol üdün vayşıravani m(a)haranç dartıraştırı m(a)haranç virudaki m(a)haranç virupakşı m(a)haranç bolar yme yumgı olurmış orunların+**tın örü turup** ayaların kavşurup ağır ayamakin t(e)ngri t(e)ngri burkanka inçe tip ötüntiler AY 470/19 (Kaya, 1994, s. 263).

O zaman, Vayşıravani Maharanç, Dartıraştırı Maharanç, Virudaki Maharanç, Virupakşı Maharanç, bunlar da birlikte oturmuş oldukları yerlerinden kalkarak ayalarını birleştirdiler (ve) büyük bir saygıyla Tanrı(lar) Tanrısı Buddha'ya şöyle deyip ricada bulundular...

Ol üdün savlokadatu yirtinçü yir suv iyesi m(a)habrahmi ulug azrua t(e)ngri ötrü olurmış orunun+**tın örü turup** ayasın kavşurup ağır ayamakin t(e)ngri t(e)ngri burkanka inçe tip ötünti AY 469/6 (Kaya, 1994, s. 262).

O zaman Savlokadatu Dünya Efendisi Mahabrahmi Yüce Ezrua Tanrı oturduğu yerden kalkarak ayasını birleştirip büyük (bir) saygıyla Tanrı(lar) Tanrısı Buddha'ya şöyle deyip ricada bulundu.¹⁸

Ad+belirtme tur- “durmak; kalkmak.”

Turmaduk yavlak ayıg nomları+**g turgurmagalı** turu tüketmiş erser öçürgeli amırtgurgalı :: turmaduk edgü nomlarıg yangırtı turgurgalı turu tüketmiş erser üklitgeli asgalı tavraneler katıglanurlar AY 234/11-13 (Kaya, 1994, s. 161).

Durmayan kötü öğretileri durdurmamayı durarak tamamlamışsa (bunları) söndürmeli₂, durmayan iyi öğretileri yeniden durdurmamayı durarak tamamlamış ise çoğaltmak₂ için davranırlar, tahammül ederler.

T(e)ркин tavrı turmaduk yavlak ayıg nomlarıg turgurmagalı turu tüketmiş erser öçürgeli :: turmaduk edgü nomları+**g yangırtı turgurgalı** :: turu tüketmiş erser takı üklitgeli asgalı tavraneler katıglanurlar AY 233/11-13 (Kaya, 1994, s. 160).

Hemen durmayan kötü öğretileri durdurmamayı durarak tamamlamışsa (bunları) söndürmeli₂, durmayan iyi öğretileri yeniden durdurmamayı durarak tamamlamış ise de çoğaltmak₂ için davranırlar, tahammül etmeli.¹⁹

Her ne kadar yön gösterme ekinin geldiği sözcükler bir bütün olarak düşünülüp anlamlandırılmış olsa (Tuguşeva, 2008, s. 94, 118) da burada bu kullanıma yer vermek gerektiği düşüncesindeyim:

Ad+yön gösterme tur- “durmak.”

... yuuz yügärü birgärü turur SOBL IV 36a 6 (Tuguşeva, 2008, s. 47).

... yüz yüze birlikte durur.

Ad+araç tur- “durmak.”

... mängü+n turu... SOBL 35a 3, 7, 11 (Tuguşeva, 2008, s. 32).

...sonsuz dek durarak...

•**turgur-** “durdurmak; kurmak, dikmek, yükseltmek; (herhangi bir arzu veya his) uyandırmak²⁰.”

Bu eylemi, Kök-Türkçe Dönemi'nden itibaren görmekteyiz (Clouston, 1972, s. 541). Eski Türkçe tur-eyleminin -gUr- eylemden eylem yapım ekiyle türetilmiş ettirgen biçimidir ve “durdurmak” anlamına gelmektedir (Erdal, 1991, s. 754). Eylemin bu türevi, AY'de *yalın durumdaki*, *belirtme*, *bulunma* ve *yönelme* durumundaki; SOBL'de *yalın durumdaki*, *belirtme*, *bulunma* ve *yönelme* durumundaki tamlayıcılarla kullanılır ve metinlerde geçen örnekler şöyledir:

+*yalın turgur-* “durdurmak.”

... pançiu barq tururur... SOBL IV 31a 6 (Tuguşeva, 2008, s. 43).

¹⁸ AY'deki buna benzer diğer örnekler için bkz. (34k/2), (41/3-16), (52/8), (60/17), (82/17), (88/19), (124/3), (132/1), (151/20), (156/7-14-18), (167/7-13), (169/11), (171/4), (182/8), (201/15), (253/17), (254/15), (254/19), (262/20), 332/18), (335/14), (340/25), (372/5), (378/10), (391/6), (392/12), (396/23), (399/3), (404a/17), (406/11), (428/17), (440a/12), (449/17), (467/11), (468/5), (469/6-24), (470/13), (473/18), (512/23), (527/18), (538/13), (546/14), (548/8), (580/10), (587/18), (606a/5), (624/12), (636/1), (649/18), (658/1).

¹⁹ AY'deki buna benzer diğer örnekler için bkz. (20/8), (293/15), (426/2), (667/20).

²⁰ Tuguşeva, *Приложения* [Ekler] bölümünün *Указатель слов* [Kelime dizini] başlığında *turgur-* fiilini şöyle açıklar: “*turur-* установить, воздвигнуть, возвести; вызвать (какое-либо чувство)” [kurmak, dikmek, yükseltmek; (herhangi bir hisse) neden olmak] (Tuguşeva, 2008, s. 112) ve *köngül turur* için “вызвать желание, чувство” [arzu, his uyandırmak] anlamlarını verir bkz. (Tuguşeva, 2008, s. 100).

... pançiu (manastırda bir yapının adı) yapı kurup...

edgü edgü tözünler oğlıya ulug y(a)rlıkançuçı köngül **turgurgıl** AY 600/15 (Kaya, 1994, s. 317).

[Ey] İyi(ler) iyi(si) asiller oğlu! Yüce merhametli (bir) gönül besle!

Yokka çıgayka buşı birşün .. arturup yıgguluk kizlegülük ermez .. yene alku tnl(ı)g oğlanı üze edgü ögli y(a)rlıkançuçı köngül **turgursun** AY 443/8 (Kaya, 1994, s. 251).

Yoksula₂ sadaka versin. Art(t)ırıp yığmak, gizlemek olmaz ve de tüm insanoğlu üzerine iyi düşünen merhametli (bir) gönül yerleştirsin.²¹

Ad+belirtme **turgur-** “durdurmak.”

... [kö]ngülü+**g turşurup**... SOBL III 42b 9 (Tuguşeva, 2008, s. 38).

... gönlü durdurup/his uyandırıp...

... **yügerü turgurup** y(a)rlıkançuçı köngülü+**g** .. ürüg ürgüt irinçkeyür siz AY 494/16 (Kaya, 1994, s. 273).

... bağışlayıcı gönlü yukarıda durdurup daima esirgersiniz.²²

Ad+bulunma **turgur-** “durdurmak.”

... sangram+**ta turşurup**... SOBL IV 30b 6 (Tuguşeva, 2008, s. 43).

... manastırda durdurup...

Burkanlarig nom nomlatgalı nomlug tilgen evirtgeli nırvanka kirmedin yırtınçü+**de turgurgalı** ötüğçi bolup ötleyü ötünmekdin turmuş buyan edgü kılınçning sanın sakışın kim ülgülegeli sanagalı ugay tip y(a)rlıkadı AY 167/12 (Kaya, 1994, s. 133).

“Buddhaları, öğreti öğretmek için, öğreti tekerleğini çevirmek için Nirvana'ya girmeden dünyada kalmaları için iknaya çalışıp, (onlarla) görüşüp rica etmekten meydana gelmiş iyi davranışın sayısını kim sayabilecek, hesaplayabilecek?” diye buyurdu.

... ajun ajunta üç erdinig ayamak ağırlamaklıg küsüş+**de turgurmak** burkan kutılıg yorıglarıg bütürgüke katıglanmak buyan edgü kılınçka yitmez AY 181/4 (Kaya, 1994, s. 138).

... varlık yolunda üç mücevheri sayma, ululama isteği beslemeleri, Buddha kutsallığını taşıyan yolları bitirmeye çabalamaları iyi davranışa (sevaba) yetmez.²³

Ad+yönelme **turgur-** “durdurmak.”

... bąg orun-î+**nga turşuralım** ti[p]... SOBL IV 51b 9 (Tuguşeva, 2008, s. 52).

... bey yerine (tahtına) durduralım deyip...

... edgüde yaratıngu+**ka** köni ongaru süzük **köngül turgursun** AY 478/15 (Kaya, 1994, s. 267).

... iyilik üzerine yaratılmışlara dosdoğru, saf duygular beslesin.

... alku tnl(ı)g oğlanı .. imerigme kamag+**ka** .. **turgursunlar** edgü ögli .. y(a)rlıkançuçı köngül AY 484/23 (Kaya, 1994, s. 269).

Tüm insanoğlu(na), hepsine iyi düşünceli, merhametli (bir) gönül beslesinler.

•**turtit-** “durdurmak.”

Eski Türkçe *tur-* “*durmak*” eyleminin, *-t-* eylemden eylem yapım ekiyle türetilmiş ettirgen biçimidir ve “*durdurmak*” anlamına gelmektedir (Erdal, 1991, s. 790). Eylemin bu türevi, AY’de belirtme durumundaki tamlayıcıyla kullanılır ve metinde şöyle geçmektedir:

Ad+belirtme **turtit-** “durdurmak.”

... üç asankı içinteki alp kılguluk açığ emgeklig çatıklıg işleri+**g** işlegeli **turtitmamak** turkıglanmamak **erür** AY 235/3 (Kaya, 1994, s. 161).

²¹ AY’deki buna benzer diğer örnekler için bkz. (23/19), (34ç/19), (72/20), (81/7), (148/4), (158/10), (306/13), (443/8), (443/13), (445/4), (526/16), (552a/10), (582/14), (586/11), (595/9), (612/12), (616/2), (655/20).

²² AY’deki buna benzer diğer örnekler için bkz. (74/22), (234/11-13), (239/18), (280/10), (280/14-18-21-25), (281/5-11), (283/4-12), (284/2-7-13), (286/11-17-22), (287/17), (287/17-23), (288/5-10-15), (289/17), (291/11), (319/18), (323/24), (368/1), (548/2), (559/15), (596/6), (639/1), (655/10), (662/21), (663/20).

²³ AY’deki buna benzer diğer örnekler için bkz. (233/9-13), (280/14-18-21-25), (281/5-11), (283/4-12), (284/2-7-13), (285/1), (286/11-17-22), (287/17-23), (288/5-10-15), (289/5), (289/17), (301/3-8-12-15-18), (477/8), (559/15), (662/21), (663/20).

... üç aşamkhyeya içindeki zor bulunacak ıstıraplı, jätakalı işleri yapmak için durdurmamaktır².

Sonuç

Bu çalışmada, öncelikle Eski Türkçe (Kök-Türkçe ve Eski Uygur Türkçesi) Dönemi'ne ait yazıtlarda ve metinlerde *tur-* biçiminde gördüğümüz eylemin kökeni ve anlamları üzerinde durulmuştur. Ardından eylem (fiil)-tamlayıcı ilişkisi bakımından *tur-* ve türevlerinin durum ekli tamlayıcıları tespit edilerek bunlarla ilgili olarak yazıtlardan ve metinlerden örnekler verilmiştir.

Söz konusu eylemin kökeniyle ilgili, Clauson'un "zayıflamak, incelmek, kilo vermek; bitkin düşmek" anlamlarına gelen Eski Türkçe *tur-* eyleminin, Moğolca *tura-/turu-* eyleminin alıntılanmasıyla Türkçeye geçtiği görüşü ile T. Tekin'in *tor-* okuyuşunun yerine, Berta'nın sonuç olarak "Türkçe kelime Moğolcaya da girmiştir ve orada her durumda ilk hecede *u* vardır..." görüşü (Berta, 2010, s. 55) daha olası görünmektedir. Hem "durmak; kalmak; kalkmak" hem de "zayıflamak; bitkin düşmek, yorgun olmak; bir deri bir kemik kalmak" anlamlarına gelen Eski Türkçe *tur-* eyleminin köken bakımından Türkçe sayılması, yukarıda verilen bilgiler göz önüne alındığında daha gerçekçi bir varsayım olarak düşünülebilir.

Türk dilinin tarihî metinlerinde sıkça karşılaşılan, günümüzde de varlığını sürdüren Eski Türkçe *tur-* eylemi ile türevlerinin, Kök-Türkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerine ait yazıtlarda/metinlerde *yalın durumun* yanı sıra; *belirtme, bulunma, çıkma, yönelme, yön gösterme* ve *araç durumundaki* tamlayıcılarla birlikte kullanılmış olduğu açıkça tespit edilebilmektedir.

Sonuç olarak bu çalışmada, Türkiye'deki yayınlarda neredeyse hiç ele alınmayan²⁴ *Amitābha-sūtra* (*Abitaki*) metinlerinden biri olan *Beyaz Lotus (Nilüfer Çiçeği) Topluluğu Sutrasi*'nin Türkçe versiyonunun (*Yürüy lenhua çeçek terğini nom erdini*) da içinde olduğu Eski Türkçe metinlerde, *tur-* eylemi ve türevleri ele alınarak bağımsal dil bilgisinin ve valenz teorisinin modern uygulamaları dışında eylem-tamlayıcı ilişkisi en basit şekliyle incelenmiş ve bu işlemin çıktıları ortaya konulmuştur. Böylece tıpkı eş dizimlilik bilgisi gibi, yalnızca çağdaş Türkçe değil, aynı zamanda Eski Türkçe araştırmalarının ve sözlüklerinin de en önemli eksikliklerinden biri olan istem bilgisi için yeni veriler sunularak gelecekte yayını olası bir *Eski Türkçede eylemlerin istem sözlüğüne* katkı yapılıp yapılmaya çalışılmıştır.

²⁴ Tümer Karaayak'ın, *Eski Uygurca Abitaki Metinlerinin Söz Varlığı* (2017) adlı yüksek lisans tezinde bu yazmayı da ele almış olduğu düşünüldükçe bu çalışma dışında Türkiye'deki yayınlar kastedilmektedir.

Kaynakça

Ágel, Vilmos – Fischer, Klaus (2010). Dependency grammar and valency theory. *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis* (Ed. Bernd Heine – Heiko Narrog) içinde s. 223-255. New York: Oxford University Press.

Aydın, Erhan (2007). *Şine Usu Yazıtı*. Çorum: Karam Yayınları.

Aydın Özkan, Işıl (2017). Türkçede istemi değiştiren anlamsal süreçler. *International Journal of Language Academy*, 5/4: 33-46.

_____ (2018). Türkçede istemi azaltan biçimbilgisel süreçler. *Turkic Linguistics and Philology (Tulip)*, 1/1: 17-25.

Berta, Árpád (2010). *Sözlerimi iyi dinleyin... Türk ve Uygur runik yazıtlarının karşılaştırmalı yayını*. (Çev. Emine Yılmaz). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Clauson, Sir Gerard (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press [EDT].

Dankoff, Robert – Kelly, James (1982). *Maḥmūd el-Kāšyarī, compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luyāt at-Turk), Part I, Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources:7*. Harvard University [MK].

_____ (1984). *Maḥmūd el-Kāšyarī, compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luyāt at-Turk), Part II, Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources:7*. Harvard University.

_____ (1985). *Maḥmūd el-Kāšyarī, compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luyāt at-Turk), Part III, Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources:7*. Harvard University.

Doğan, Nuh (2011). *Türkiye Türkçesi fiillerinde isteme göre anlam değişiklikleri*. Yayımlanmamış doktora tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon Vol. I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

İleri, Esin (1997). Türkçedeki fiillerin birleşim değeri. *VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri 7–9 Ağustos 1996* içinde s. 157–165. Ankara.

Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk giriş, metin ve dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları [AY].

Kormuşin, İ. Valentinoviç (2017). *Yenisey Eski Türk mezar yazıtları, metinler ve incelemeler*. (Çev. Rysbek Alimov). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Lessing, Ferdinand D. (Ed.) (1960). *Mongolian-English dictionary*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.

Nadelyayev, V. Mihayloviç vd. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR [DTS].

Orkun, Hüseyin Namık (2011). *Eski Türk yazıtları* (Birleştirilmiş 3. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Rifat, Mehmet (1998). *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları / Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler* (2 Cilt). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tekin, Talat (2006). *Orhon yazıtları* (2. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (2016). *Orhon Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tuguşeva, Liliya Yusufcanovna (2008). *Sutra obşçini belogo lotosa – tyurkskaya versiya*. Moskva: “Vostochnaya literatura” RAN [SOBL].

Uzer, Emre (2018). *Altun Yaruk'ta fiil-tamlayıcı ilişkisi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi.

Zülfikar, Hamza (2008). Dünden bugüne Türkçe (Sözlüklerin teknik özellikleri ve dil bilgisi çalışmalarında sözlüklerden yararlanmak üzerine...). *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 681: 224-229.